

A csehországi zsidó kisebbség identitása a modern korban

A kisebbségi irodalom mint az identitás kifejeződése

A kisebbségi irodalom, mint a kisebbségek egyik megnyilvánulási formája, nem akadémikus kérdés. A témát célszerű három különböző szinten tárgyalni: a kisebbség minőségbeli meghatározása (ami az elemzés szintjén adottság), a kisebbség nyilvános képviselte (ami a közösség akaratának kifejezése), valamint a kisebbség fogadtatása, vagyis hogyan érzékeli őket a társadalmi többség, amely kialakítja a maga kollektív sztereotípiáit az „idegenekről”. Vizsgálódásunk kereteit tehát az objektív társadalmi feltételek és a szubjektív jellegű többségi és kisebbségi viselkedés jelöli ki.

A különböző (nemzeti, vallási és más) kisebbségekkel foglalkozó korábbi antropológiai kutatásokból az szűrhető le, hogy a *mi-ők* szembenállás különösen szembeötlő a zsidóság esetében, akiket már az ókortól kezdve körbevett a diaszpórában az antijudaizmus, majd a 19. század utolsó harmadától fogva a vallási aspektust is megőrző antiszemitizmus. A vallási kérdés persze a modern idők Csehországában már másodlagossá vált.

A megjelölt témát az alábbi időszakokra lebontva igyekszem felvázolni:

1. A 19. század utolsó negyedétől az első világháború végéig;
2. Az első köztársaság idején;
3. A második köztársaság és a protektorátus idején;
4. Az 1945 májusától 1948 februárjáig húzódó, valamint az 1948 és 1989 közötti korszakban (figyelembe véve az 1968-as szakaszhatárt is).

Ez a periodizáció már előzetesen is azt sugallja, hogy a társadalomban elfoglalt hely elfogadása vagy elutasítása (így lehet ugyanis az identitást definiálni) nem érthető meg a konkrét társadalmi helyzet elemzése nélkül.

Zsidó identitás a modernkori cseh társadalomban (1876-1945)

A cseh korona országaiban a 19. század végén és a 20. század elején széles kiterjedésű emancipációs folyamat ment végbe – szociális és politikai értelemben egyaránt –, ami a cseh nemzetet elhatárolta a többi társadalmi csoporttól. Mint minden közösség esetében, a saját identitás építése elsősorban a másság megalkotására fókuszált (a többiektől való

elkülönülésre). A csehek esetében a más jellegű „többiek“ elsősorban a csehországi, ausztriai és birodalmi németek voltak, valamint a „Bécs“ fémjelezte osztrák kormány. Kielezett helyzetekben persze ide sorolódott be a zsidóság is, leginkább az a része, amely német nyelvi és kulturális háttérrel rendelkezett. A cseh nacionalisták számára a németek személyesítették meg nemzetük legfőbb ellenségét, de még veszélyesebbnek számított a feltételezett zsidó karakter, vagyis azok a sztereotíp tulajdonságok, amelyekkel a korabeli antiszemitizmus – mint az európai nacionalizmusok jellegzetes terméke - ruházta fel a zsidókat (parazita életmód, becsstelenség, fajtalankodás, pénzimádat, a szolidaritás hiánya a többségi társadalommal szemben, a hatalomhoz való dörgölődés). A zsidóság ténylegesen kimutatható, erős kötődése a német kultúrához a cseh társadalmat elvezette a zsidók germanizációs szándékának feltételezéséhez (ez a megállapítás természetesen nem vonja kétségbe, hogy bizonyos esetekben a germanizációra valóban sor került). A 19. és 20. század fordulóján aztán elmélyült a zsidó világalum mesterkélt képze (s ez megjelent a szociáldemokrata ideológia köntösében is, a mindent irányítása alatt tartó [állítólag zsidó] tőke által megszemélyesítve). Az erősödő antiszemitizmus ugyanakkor kétségkívül ideológiai pótlékként is szolgált a bizonytalan és folytonos változásban lévő társadalom keretei között, amelyben a teljesítmény növekvő kényszere, a hagyománytisztelet hanyatlása és a plebejus rétegek felkapaszkodása volt jellemző. A cseh-zsidó környezetben ekkor kezdődő vonzalom az asszimiláció iránt, amelynek csírái már 1848-ban felfedezhetők, közvetlen reakció volt a cseh társadalom megnövekedett erejére (tehát nem a zsidók rokonszenvéből vagy valamiféle hálájából fakadt az elnyomott cseh nemzet – a reformáció nemzete – iránt). A felemelkedő és öntudatra ébredt cseh társadalom ugyanakkor nyitottabbá vált a másság elfogadása irányában. Az 1900-ban tartott népszámlálás alkalmával már a csehországi zsidók 54%-a (50 080 személy) vallotta azt, hogy a hétköznapi érintkezésben csehül beszél.

A cseh-zsidó mozgalom a kezdetektől fogva három szférában határolta körül a maga identitását: a cseh nemzethez való tartozás kinyilvánítása mellett az antiszemitizmus és a vallásosság kérdése alapján határozta meg önmagát. (Cseh-zsidó felfogás szerint a nemzet olyan nagy csoportot alkot, amelynek tagjai egy nyelvet beszélnek, egyazon kultúrközösséghez tartoznak, közös a sorsuk és megegyeznek az érdekeik.) A cseh-zsidók helyzetének specifikus vonása a cseh-német konfliktusban betöltött különleges szerepük. Ha a cseh nemzetben a tolerancia megtestesülését véljük felfedezni, ahogy a cseh-zsidó mozgalom felfogta, akkor az antiszemitizmus nem cseh (hanem bécsi vagy német) jelenség, egyúttal átmeneti jellegű, egyfajta kitérő a cseh történelmi fejlődésben.

Mint a felvilágosodás gyermekei, a cseh zsidók abból a feltevésből indultak ki, hogy az elfogadó megértés alapján az antiszemitizmus legyőzhető. A judaista hagyomány szellemében egyúttal meg voltak győződve arról, hogy cseh nemzeti karakter esetleges eltorzulásáért maguk is felelősséggel tartoznak. Amíg korábban azzal indokolták a cseh-zsidó asszimiláció előnyös voltát, hogy a zsidók állítólag fejlett gazdasági érzékkel rendelkeznek, míg a csehek nem képesek helytállni a vállalkozások és pénzügyek világában, most megtoldták ezt azzal, hogy a nemzet minőségi kiteljesedését szolgálják. Az 1897-es decemberi zavargások és az 1899-es Hilsner-ügy légkörében a kialakult helyzetért önmagukban keresték a hibát. A cseh antiszemitizmust azzal magyarázták, hogy a csehországi zsidók egy része, illetve a morvaországi és sziléziai zsidóság többsége kitar a német orientáció mellett.

Az európai antiszemitizmus ismétlődő heves kitörései idején azonban a zsidó társadalom minden rétege – függetlenül ideológiai, nemzetiségi vagy szociális besorolásától – erélyesen kifejezte szolidaritását szenvedő hittársaik iránt. Az első világháború előestéjén aztán színre lépett a cseh-zsidó mozgalom második generációja, amely egyértelműen a T. G. Masaryk köré szerveződő politikai irányzat hatása alatt állt, s amely a „modern csehség” eszménye alapján kritikusan szemlélte a cseh társadalmat. A csehországi zsidóság helyzetét azonban tovább bonyolította az egész társadalom növekvő szekularizációja, amely érintette az izraelita felekezet híveit is. A hagyomány kihalófélben volt, a zsidó vallásos ünnepeket keresztény szokások szerint tartották meg, ezek elemei keveredtek. Az ortodox hagyományt – mint középkori maradványt – a cseh-zsidó közösség határozottan elutasította. Hogyan tükrözte mindezt a kisebbségi irodalom? Egyrészt keletkezett egy különálló cseh-zsidó irodalmi termés, amelynek főhőse a cseh falu zsidó figurája, aki erősen kötődik szülőhelyéhez, keresztény szomszédai körében is közkedvelt, esetenként a falu gáláns orvosa (ezt a típust leginkább Vojtěch Rakous dolgozta ki). Másrészt megjelent a német nyelvű zsidó irodalom, Max Brod központi személyével az élen, amelynek mindmáig legismertebb szerzője Franz Kafka.

A csehországi zsidó társadalom másik pólusán ugyanakkor megjelent a cionista mozgalom (szoros összefüggésben az európai antiszemitizmus terjedésével). Kezdetben bécsi hatásra szökött szárba, s elsősorban Morvaországban terjedt el (tekintettel a földrajzi közelségre és a cseh nemzeti mozgalom ottani megkésettiségre). A cseh-zsidó mozgalom elutasította a cionizmust, mint irreális ideológiát, amely összejátszik az antiszemitizmussal, s az önző csoportérdek egyik kifejezési formája. A zsidóságra alapozott nemzeti identitás ideológiája ugyan a két világháború közti korszakban érte csak el fénykorát, de már ebben az

időszakban is az identitásképző választások kulcsfontosságú eleme volt. A cionisták elsősorban a dicső múlt alapján, pozitív értelemben alkották meg a zsidó nemzet fogalmát. Az asszimilánsoktól eltérően, akik saját történetüket úgy fogták fel, mint a cseh történelem egyik fejezetét, a zsidó nacionalisták reflektáltak ugyan az őket vendégül látó nemzet múltjára, de olyan történeti narratívát alkottak, amely a diaszpórák történetét köti össze. A zsidók polgári egyenjogúsítását mint káros ajándékot utasították el. A cionista identitás felépítésében fontos szerephez jutott a többségi társadalom elutasító véleménye is, amely a zsidókat differenciálatlanul olyan idegenként szemlélte, akik mereven elzárkózó vallásuk miatt képtelenek az asszimilációra (ez állítólag olyan alapvető zsidó nemzeti jegy, ami a nacionalisták szerint kipótolja a nemzeti nyelv hiányát). Ez a fajta gyűlölködés olyan értékítéleten alapul, amely örökre adott tulajdonságokat tételez föl, függetlenül a zsidó akarattól és viselkedéstől. Ezzel magyarázható, hogy az asszimilációt a zsidó nacionalisták – mint járhatatlan utat – elvetették. Identitásuk építése során éppen ellenkező irányba fordultak, igyekezve rekonstruálni vallásos ünnepeiket, melyeknek nemzeti értéket tulajdonítottak. A vallásosság elmélyítése a zsidó nacionalisták szerint képes helyettesíteni a nemzeti lét többi, általánosan elfogadott lényegi jellemzőjét. Ezzel egyidejűleg arra is törekedtek, hogy felélesszék a héber nyelvben való jártasságot, amelyet a zsidók nemzeti nyelvének tekintettek.

Zsidó identitás a csehszlovák államban

A soknemzetiségű monarchiák szétesése nem jelentette azt, hogy a cseh országrészekben az ideológiai áramlatok elszakadtak volna a nemzeti (most már egyben állami) érdekektől. Az új állam iránti lojalitás alapján az asszimiláns és cionista zsidók identitása egyaránt kedvező megítélésre talált (1921-ben a cseh tartományokban 43 350 zsidó vallotta magát cseh, 39 629 német, 29 613 pedig zsidó nemzetiségűnek). A csehszlovák állam keretei között az 1918 és 1920 közötti antiszemita hullám után (eltekintve az 1929-es és 1934-es zavargásoktól) a zsidó lakosság kedvező helyzetbe került. Miután az új köztársaság elfogadta a békeszerződések kisebbségvédelmi klauzuláit, a külpolitikai érdek azt diktálta, hogy a politikai vezetés zárja ki az antiszemitizmust a közéletből. (A német-, szocialista- és komunistaellenes, valamint anticionista szélsőjobboldal a szekuláris-racionális értékeket elutasítva és a cseh kisember prototípusát bálványozva egészen a második köztársaság idejéig a politikai közélet periferiájára szorult). A társadalmi béke kialakítását elősegítette Csehszlovákia betagozódása a győztes államok sorába, illetve a Németországgal, Ausztriával és Magyarországgal kialakított korrekt kapcsolat, valamint a gazdasági stabilitás

helyreállítása, amelyet a konjunktúra viszonylag gyors felfutása követett. A viszonylagos biztonságot élvező, betagozódott zsidó kisebbség a saját belső gondjaira fókuszálhatott. (A csehszlovák zsidók egyedülként vallhatták magukat zsidó nemzetiségűnek, nem korlátozták az oktatásban való részvételüket, kiépíthették kisebbségi iskolarendszerüket). Ilyen feltételek között erősödött fel az asszimilánsok és a cionisták rivalizálása, akik a köztársaság iránti lojalitás és a történelmi előrelátás hiányával vádolták egymást. Mindkét irányzat sajtója támadta az ún. német zsidókat, illetve a vallási ortodoxiát, amelynek követői ismétlődő kísérleteket tettek az egész köztársaságra kiterjedő szervezeti háttér megteremtésére. A cionisták kezdeti együttműködése a tradicionális zsidósággal szakítással végződött, miután az előbbiek elutasították a nők hagyományos megítélését, valamint a több évszázados tradícióra hivatkozó vallási hierarchia irányító szerepét. A szekularizációval a cseh-zsidó mozgalom is megvívta a maga küzdelmét, mert a nagyvárosi fiatalok körében a vallásosság jelentős teret veszített. A hit kihülése a zsidók esetében fájdalmasabb élményt jelentett, mint a lakosság többi csoportjánál, hiszen a judaizmus hagyománya egyúttal az életvitel vezérfonala is volt. A mind nagyobb teret nyerő asszimiláció ráadásul a cseh-zsidó mozgalom pusztá létére is kétségbe vonta, ezért mérlegelni kezdték a hit megújításának lehetőségeit. A vallásosság a cionisták számára sem veszített jelentőségéből, igyekeztek meghonosítani a felekezeti ünnepeket, s ezzel együtt feléleszteni a „nemzeti nyelvet“. A történelemhez és nyelvhez fűződő viszony mellett a két világháború közti cionizmus alapjaihoz tartozott a nemzetközi zsidó világ iránt tanúsított szolidaritás, valamint a nemzeti összetartozás érzésének kialakítása. A zsidó nacionalisták ebben az időszakban a nemzet legfőbb ismérvei közé a mentalitást, a nyelvet és az államot sorolták (a vallást mintegy az elvesztett haza és a részben feledésbe merült nyelv kárpótlásaként fogták fel). Identitásuk azonban továbbra is az asszimiláció elutasításából merített erőt: a beolvadás vágyát a zsidó rettegés (a gettó-szorongás) egyenes következményének tekintették, a páratlan egyediség feladásának, valamint a konjunktúrához való alkalmazkodásnak (ami az erkölcsi hanyatlás jele). Mindebben Herder elképzelése köszön vissza (cseh változatban Josef Jungmann eszméje), mely szerint valamennyi nemzet – tekintet nélkül méretére – hozzáadott valamit az emberiség kincsestárához. Az ideális vezetők feladatait a rabbik hivatottak magukra vállalni. Az asszimilánsok mozgalma számára – éppen ellenkezőleg – a beolvadás egymás kölcsönös gazdagítását, nem pedig megszüntetését jelentette. Számukra Európa is a folyamatos asszimiláció szinonimája volt. A cseh zsidók feladatát így az asszimilációs eljárások kultiválásában látták. A heterogenitás (majd később tolerancia) többség által elfogadható határaitól szóló népszerű elképzelést ugyanakkor elutasították. Az ortodoxiától mindkét

irányzat eltért abban, hogy nem tekintettek a zsidókra kiválasztott népként. Amennyiben az asszimilánsok és a cionisták különleges feladatot tulajdonítottak a zsidóságnak, azt az emberiség egészét egyesítő képességükben látták. Mindkét irányzat tiszteletben tartotta ugyanakkor a haza védelméről alkotott felvilágosodás kori eszményt, azonban a fogalom kinek-kinek mást takart. Az asszimilánsok tartották magukat ahhoz az állásponthoz, miszerint a haza azt a származási helyet jelenti, ahol az előző generációk vannak eltemetve (a judaizmus értelmezése szerint), a cionisták viszont a hazát azzal a térséggel azonosították, ahonnan a zsidók kivonultak (vagyis Palesztinával). A cionisták viszonyát a cseh nemzethez ugyanakkor a tisztelet hatotta át, ami a harmincas években a csehszlovák demokrácia védelmét is magában foglalta. Cionista körökben a cseh antiszemitizmusra másodlagos kérdésként tekintettek. Ebben az időszakban a cseh-zsidó irodalom kiemelkedő művei Karel Poláček, a Langer fivérek és a költő Jiří Orten nevéhez fűződnek, akik a korabeli cseh irodalom élvonalába tartoztak.

A harmincas években a fasiszta és nemzeti szocialista politikai erők növekvő befolyását eleinte mindkét vezető zsidó irányzat alábecsülte. A cionisták elsősorban az asszimiláció kilátástalanságának bizonyításán fáradoztak, de a háború fenyegető közelségének hamarabb tudatában voltak, mint a cseh-zsidó irányzat, amely túlságosan bizakodott abban, hogy a náci rezsim nem marad sokáig hatalmon. A cseh-zsidó mozgalom bízott a demokrácia csehszlovák bástyájának szilárdságában, s abban, hogy a csodálatra méltó cseh nép („assimilationswillig“, „assimilationsfreudig“) képes ellenállni nem demokratikus szomszédai megsemmisítő nyomásának (ezért követőit München előtt lebeszélte az emigrációról).

Zsidó identitás a második köztársaság és a protektorátus idején

A második köztársaság (és végül a protektorátus) idején már mindkét irányzat kidolgozta programját, amellyel a megváltozott helyzetre reflektáltak (a cseh nemzethez, az antiszemitizmushoz és a vallásossághoz való viszony, Palesztína kérdése). A végzetes tragédia előestéjén a cseh-zsidó mozgalom – meglepve a hitleri doktrína meglepően gyors megvalósulásától – először ismét ömagában kereste a hibát. Az asszimiláns önreflexió azokat az érveket vette elő, melyekkel igazolni lehet, hogy a cseh-zsidók a csehek édestestvérei, és a cseh közösség asszimilálódott zsidó része a történelem döntő pillanataiban mindig a nemzet oldalán állt. Ennek ellenpontja a cionista irányzat által ajánlott emigráció (mindenekelőtt a német menekültek és az elszakított határvidéki területek zsidósága számára), valamint a Palesztinába történő kivándorlás (főként az aktív cionisták számára). Habár a szekularizáció

jelentős erő maradt, ismét a hagyományos orientáció kerekedett felül, amely a zsidókat a hitsorsosaik segítségére utalta. Az antiszemitizmus újabb eszkalációjának pillanatában cionista körökben az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a csehek tragédiája a zsidóság tragédiájának előképe (nem csupán a cseh területeken). A cseh nacionalizmus és antiszemitizmus, a birodalmi német hatásokkal mind inkább megtámogatva, először a német zsidókat érte utol, mindenekelőtt a határvidékről a megmaradt országba menekülteket. 1939 elején azonban az antiszemita jogalkotás ismét egyesítette a zsidó társadalmat. A második világháború idején keletkezett zsidó irodalom elsősorban naplófeljegyzések formájában maradt fent.

Zsidó identitás a holokauszt után

A második világháború utáni első hónapokban a zsidó kisebbség gondolkodását a második köztársaság és a protekturátus időszakához köthető tragikus emlékek tudata határozta meg. Egy olyan tragédiának a tudata, amely az emberiség történelmében semmi máshoz nem hasonlítható. Közvetlenül a háború után a túlélők mentalitása ingadozott a felszabadulásból fakadó megkönnyebbülés érzése, a rokonok és ismerősök elvesztésének fájdalma, valamint a tehetetlen düh között. Önmagukra mint a háború és a náciizmus által leginkább meggyötört kisebbségi csoportra tekintettek. A cseh országrészek zsidónak minősült lakosai közül 76-79 ezren vesztették életüket. Az eredeti zsidó népesség egy tizede emigrációban vészelte át a háborút, egy másik tizede pedig a koncentrációs táborokból tért vissza.¹ „A világban egyetlen másik nép sem tudhat a maga mögött olyan hosszú és nehéz szenvedést, mint mi, zsidók“ – írta a második világháború lezárását követően Richard Feder rabbi, aki meg volt győződve arról, hogy Európában befejeződött a zsidó diaszpórák története (kivéve talán Angliát). Később Felix Weltsch, cionista filozófus és publicista számára a háború alatti zsidó sors azt igazolta: „A zsidó nép történetét nem lehet összehasonlítani más korunkbeli népek történetével.“

Az a meggyőződés, hogy a zsidóság történetét nem lehet összehasonlítani más népek vagy népcsoportok történetével, nemcsak az ortodox, hanem a cionista, sőt még az asszimiláns irányzat is osztotta. Ennek a meggyőződésnek felelt meg a katasztrófa kifejezés,

---

¹ A háborút a zsidóságnak csupán két tizede élte túl Cseh- és Morvaországban. A Zsidó Hitközségek Tanácsának elnöksége Edvard Beneš elnök előtt hozta nyilvánosságra 1945 november 10-én, hogy 1945 októberéig Cseh- és Morvaországban mintegy 10 ezer zsidó felekezetű személyt számoltak össze, valamint további 5 ezer személyt, akiket a nürnbergi törvények zsidóként határoztak meg. A hitközségek közül 59-et újíttottak fel. 1947 márciusában a prágai körzetben körülbelül 8 ezer zsidó hitet valló lakos tartózkodott.

amelyet zsidó közhivatalnokok kezdtek el használni a második világháború alatt átél, közös zsidó sors leírására (elsőként Otto Muneles, jeles judaista használta, a holokausz szó csak 1978 után jelent meg a cseh nyelvben). Richard Feder rabbi 1945-ben így írta le a csehországi zsidó közösség helyzetét: „95 százalékunk elpusztult. (...) Ma már csupán a dicső hagyománnyal büszkélkedhető, régi zsidó hitközségek tengődnek. Fényük, mint a pislákoló gyertyának, kihunyóban van. A zsinagógák és temetők elhagyatottan állnak, nincs már se rabbija, se látogatója a templomoknak. Már nem a Haleluja éneke, hanem a hattyúdalunk sirámai hagyják el torkunkat“. A zsidó identitás formálódásának első szakaszában, a háború utáni Csehszlovákia által megteremtett feltételek között az újonnan szerveződött zsidó képviselő mindenekelőtt a teljesértékű vallási kisebbség alapvető attribútumainak kialakítására összpontosított. Ez magában foglalta a vallási élet, a hitközségek és egyesületek újjászervezését, valamint az elkobzott zsidó tulajdon visszaszolgáltatásának követelését, valamint a túlélők törvény adta erkölcsi és anyagi támogatását. A szóban forgó eljárás hátterét a fasizmust legyőző szovjet állam osztársadalmi bálványozása, a földreform végrehajtása, a csehországi németek kitelepítése, illetve asszimilálása szolgáltatta. A légkört a nemzeti egység határozta meg, valamint a koncentrációs táborokból hazatérő túlélők spontán és szervezett megsegítése. Ebben a helyzetben a zsidó kisebbség vezetői csak a cseh nemzettel való azonosulás tervét kínálhatták fel követőik számára – bizonyos kisebbségi sajátosságok megőrzésének lehetősége mellett –, s álláspontjuk mellett erkölcsi, történelmi és gyakorlati érveket sorakoztattak fel. A morális érvek azt kívánták alátámasztani, hogy a soa a zsidó kisebbség újabb győzelme, amely a hitért, az emberek egyenlőségéért és a barbarizmus elleni küzdelemből fakad. A historizáló érvek felelevenítették a toleráns cseh nemzet cseh-zsidó mítoszáit, a reformáció hazájának és a demokratikus értékek Csehszlovák Köztársaságának mítoszáit. A háború ugyanakkor végérvényesen igazolni látszott a német-zsidó asszimilánsok tragikus kimenetelű tévedését. A zsidó kisebbség képviselőinek érvelése a Szovjetuniót olyan világhatalomként mutatta be, amely felszabadította az auschwitzi haláltáborot, megmentette a budapesti gettót és elutasította a cári Oroszország antiszemita örökségét. A gyakorlati érvek azon alapultak, hogy a háború utáni Csehszlovákia szükségképpen kisebbségektől mentes, nemzeti állammá vált. Mindezek fényében számos zsidó döntött úgy, hogy a soa megtapasztalásának nyomán elkötelezi magát Csehszlovákia Kommunista Pártja mellett.

A háború utáni kisebbségi irodalom – visszaemlékezések és szépirodalom – elsősorban a terezíni koncentrációs táborral foglalkozott (azzal a hatalmas gettóval, amely átszállóhelyként szolgált a lengyelországi haláltáborok felé). Az Terezínről szóló első művek már közvetlenül a világháború befejezése után napvilágot láttak. A legismertebb

visszaemlékezés a zsidó származású, katolikus Anna Auředníčková tollából származik, aki a Leopold Hilsnert védő ügyvéd, az időközben elhunyt Zdeněk Auředníček felesége volt. Ez a mű Terezint a „száműzöttek“ olyasféle táborának festi le, amely „más helyekkel összevetve egy békés koncentrációs tábor képét idézi, ahol azonban nem volt semmi remény a hazatérésre“. A szerző száraz ténymegállapítása szerint: „Terezínben mindenkinek önmagán kellett segítenie. A másokra nem lehetett számítani“. Irma Semecká 1945 júliusában arról írt, hogy Terezín „egy tetőtől talpig rohadt, korrupt államot“ képezett le, de egyúttal helyszíne volt a fogvatartottak álmainak, melyek az idealizált otthon képeit idézték. Richard Feder 1945 novemberében papírra vetett Terezínje olyan koncentrációs tábor képét festi le, ahol a rabok – a német nácik érdektelensége mellett – gyakorolták vallásukat. Emil Utitz a terezíni táborlakók pszichológiai portréja rajzolja meg, hangsúlyozva az erőszak által létesített közösség heterogenitását, amelyet csupán az elnyomók iránt érzett gyűlölet és a szabadulás reménye tartott össze.

Elérkezünk persze a kérdéshez, hogy milyen reakciót váltottak ki a háború utáni első antiszemita jelenségek, amelyet a cseh társadalom gyors ütemű politikai differenciálódása és a polgári társadalom fokozatos felszámolása idézet elő, de belejátszott ebbe a zsidó közösség társadalmi összetétele is. T. G. Masaryk Csehszlovákiája, amelyet a visszatérők kerestek, a túlélők családjaihoz hasonlóan, a történelem sülyesztűjében végezte. Miután kihunyt a zsidók sorsa iránt érzett kezdeti szolidaritás lángja, elsősorban szakszervezeteknek és a kommunista pártnak köszönhetően, amely 1946-os választások után a legerősebb párttá vált, újra megjelent a „germanizáló zsidók“ sztereotípiája. Ismét felcsendültek a zsidók egykori osztrák-német kötődését és az antiszociális kapitalista zsidó alakját idéző rigmusok. Befogadó fülekre találtak a régről ismert „népi“ mende-mondák a zsidók silány harci helytállásáról (jóllehet mind a szovjet, mind a nyugati kötelékekben harcoló csehszlovák katonák között a zsidó származásúak aránya kifejezetten magasnak volt mondható). Válaszként a zsidók képviselői méltóságteljesen védekeztek, s felkészültek az emigrációra, vagy éppen ellenkezőleg, a feltétel nélküli beolvadásra.

Az 1948 februári politikai fordulat megerősítette Csehszlovákia betagozódását a szovjet érdekszférába. Ennek egyik következményeként szovjet tanácsadók egy sor antiszemita töltetű politikai pert vezényeltek le a negyvenes és ötvenes évek fordulóján, miközben megromlott az ország Izraelhez fűződő viszonya. A hivatalos ideológia ekkor az angolok és az amerikaiak részvételét a fasizmus legyőzésében körmönfont okoskodással kezdte magyarázni: a nyugati hatalmak a háború után állítólag az egész világ feletti uralmat akarták megkaparintani. Ennek keretében a soa olyan értelmezést nyert, mint a rövidlátó,

szovjetellenes, burzsoá politika egyik következménye, mint a számos genocídium egyike, s a meggyilkolt zsidókat a nemzetközi kapitalizmus áldozatának kiáltották ki. A kommunista vezetés rövid időn belül kidolgozta az állami egyházpolitika új koncepcióját, amely az ellenőrzés, az elnyomás és a „jószerződési” hozzájárulások rendszerére épült. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a külföldi zsidó intézmények adományait a devizát nélkülöző központosított gazdaság nyelte el. A pénzügyi szempontok által dominált „jószerződési” eljárások mellett kialakult a politikai szándékú „szívélyes szolgáltatások” rendszere is. Az állam támogatta a terezíni koncentrációs tábor felszabadításáról rendezett megemlékezéseket, az erről szóló publikációk megjelentetését, a zsidó nyugdíjasotthonok kiadásainak fedezését, stb. A zsidók háború alatti tragikus sorsát beillesztették egy szélesebb ideológiai keretbe, ami a háború előidézését a kapitalista államok számlájára írta, illetve azzal vádolta őket, hogy a fasizmussal mindmáig képtelenek megbirkózni. Mindez jól szolgálta a békéért küzdő és a vallási felekezetekről példásan gondoskodó csehszlovák szocialista állam propagandisztikus érdekeit. Politikai szempontból (de gazdaságilag is) ez indokolta a rituális étkezőhelyek és a mikve fenntartása Prágában és Karlovy Varyban.

Az államtól kapott pénzeknek természetesen előfeltétele volt a lojalitás. Az állam egészen a bársonyos forradalomig a hitközségek vezetőit az Antifasiszta Harcosok Szövetségének tagjai közül választotta ki. Az ortodox zsidók köréből származó jelölteket, esetenként az ún. cionistákat viszont elutasították. A rabbik választása ugyancsak állami hozzájárulás mellett történt. A hatóságok biztosították tehát az egyházi élet működését, megteremtve egyúttal a félelem légkörét, ami elriasztotta a hitközségi tagság iránti érdeklődőket. A külföldi látogatók fogadását is szigorúan nyomon követték, amelynek demonstrálnia kellett a „Csehszlovák Szocialista Köztársaságban élő közösségek igazi arcát és elégedett életét”. Különösen odafigyeltek a szovjetellenesnek vélt kijelentésekre, a haldokló nyugati diaszpórákról szóló megjegyzésekre. A hatóságokat a Csehszlovákiából a Szovjetunióba küldött kultikus ajándéktárgyak is nyugtalanították. „Úgy hiszem, hogy egy állam, amely képes egy hónap alatt rakétát építeni, képes lenne talizmánokat és imakönyveket készíteni, ha akarna,” – állapította meg egy egyházi besúgó a nagy testvértől való félelmében. Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a hatóságok egészségtelennek tartották a külföldi kapcsolatokat, mind a népgazdaság szempontjából (mert hozzájárul a fekete kereskedelem terjedéséhez), mind ideológiai tekintetben (mert a cionizmus erősítheti). Az állami szervek leghevesebb ellenszenvét természetesen a csehszlovák-izraeli kapcsolatok váltották ki. Az egyházpolitika következetesen tartotta magát a szovjet vonalhoz, amely 1967 júniusában felfüggesztette a zsidó állammal való kapcsolatokat. Ebben az időben a zsidó

világkongresszussal is feszültté vált a viszony. Goldmann elnök 1967 márciusában ugyan ellátogathatott Prágába, de kizárólag a zsidó hitközség meghívására, nem pedig állami vendégként.

A hivatalos egyházpolitikát nem különösebben befolyásolta a desztalinizáció folyamata, majd a prágai tavaszban kicsúcsosodó politikai olvadás. A reformer kommunisták programja csekély figyelmet fordított az egyházpolitikai hibák kijavítására. Ennek ellenére a hatvanas években már felszínre került a zsidó szervezetek belső differenciáltsága. A fiatal generáció megjelenésével felélénkült a zsidó kultúra és a holokauszt iránti érdeklődés. A fiatalokat erősen foglalkoztatta a kommunista hatalomátvétel utáni események kritikája. A soát ismét a jelentőségének megfelelő tragédiaként értékelték. A szépirodalom területén ekkor jelenik meg Hana Bělohradská novellája, amely egy zsidó orvosról szól a német megszállás időszakában, valamint Ladislav Fuchs könyvei, Josef Škvorecký elbeszélései.

A prágai tavaszt előkészítő reformfolyamat egyik szimbolikus állomása volt az 1963. május 27-én Liblicében megrendezésre került Kafka-konferencia, amely új kapcsolatot teremtett a cseh és a cseh-zsidó értelmiségiek között. A germanista Eduard Goldstücker (rehabilitált kommunista, a Csehszlovák Írószövetség későbbi elnöke) az ülésen arról beszélt, hogy „nem helyénvaló Kafka dekadenciájával és a burzsoá Nyugat rémképével ijesztegetni,“. A professzor visszaemlékezése szerint ekkor nyílt meg az út Kafka befogadása előtt a szocialista országokban: „Következett a Liblicében megrendezett Kafka-konferencia (1963), amely nemcsak Kafka munkásságának értékelésében, hanem az egész kultúrpolitikában változásokat hozott. Nagy visszhangja volt. (...) A konferenciát követően nem lehetett már Kafka jelentőségét alulértékelni és bagatelizálni. Elsősorban az irodalmi kritika marxista módszereinek keresztfára szögezéséről és modern szellemű megújításáról volt szó. (...) Én mondtam el a konferencia zárószavát, amelyben vitatkoztam a párt kultúrpolitikájával.“ A történész Jana Svobodová így írt erről az 1990-es években: „A liblicei konferencia felhívta a figyelmet a prágai német nyelvű zsidó irodalom európai kontextusára és hazai specifikumára, illetve a vele párhuzamosan létező cseh és világirodalmi irányzatokhoz fűződő kapcsolatára. Egyszersmind az is megállapítást nyert, hogy a cseh kultúra és a cseh irodalomtudomány sokban adósa Kafkának.“ Karel Kaplan álláspontja ennél sokkal józanabb. Szerinte a politikusok és az ideológusok, de még írók sem méltatták különösöbbs figyelemre a konferenciát. Ezt a helyzetet csak a kelet-német kommunista párt politikai bizottságának a tiltakozása írta felül, amelyet a csehszlovák párt elutasított. A konferencia eszmei tartalma állítólag nem különösebben zavarta a hazai pártvezetést. 1964 júniusában az Izraelben élő Max Brod nyugodtan ellátogathatott a Prágában megrendezett Kafka-kiállítás megnyitójára.

Három évvel később zajlott le a csehszlovák írószövetség negyedik kongresszusa, amelyen Pavel Kohout egy Izrael melletti beszédet lépett fel, s az arab-izraeli konfliktust ahhoz a végletes szembenálláshoz hasonlította, amely a müncheni szerződés pillanataiban Csehszlovákia és a hitleri Németország között alakult ki.

A prágai német nyelvű irodalom iránti növekvő érdeklődés, amely kiterjedt a holokaszt témájára és Izrael helyzetére is, fontos kapcsolati tényezővé vált a cseh és a cseh-zsidó értelmiségi világ között. Csehszlovákia 1968-as szovjet megszállása, majd a „normalizációs rezsim” uralma azonban véget vetett a reményteli fejleményeknek. Elindult egy új emigrációs hullám, megerősödött az Izrael-ellenes politika. Rendkívül erős kritika érte a liblicei konferenciát. Az antikommunista mozgalom részeként és szovjetellenes eseményként értékelték a cseh zsidók nemzetközi milleniumi ünnepségeit. Az új feltételek között ezt a rendezvényt csak úgy engedélyezték, ha megmarad a helyi vallási ünnepség keretei között.

Záró gondolatok

A második világháború előtti időszakban az asszimilánsok identitása tagadásból született: a cionistáktól, az antiszemitizmustól és ortodoxiától való elhatárolódásból. A zsidók keresték a közös felületeket a többségi társadalommal, igyekeztek modernizálni a maguk vallási hagyományait. A cionisták a 19. század utolsó negyedétől elsősorban a saját „nemzeti” történelmükre reflektáltak, vagyis pozitív értelemben építették fel a zsidó nemzetet, de ugyanakkor a tagadásból is merítettek: az állítólag öröktől fogva létező antiszemitizmusra hivatkozva. A második világháborút követően a zsidó identitás tengelyébe a soa került, valamint a szovjet típusú totális állam, amely hűbéri sorba kényszerítette a zsidó szervezeteket. A rendszer ambivalens módon kezelte a zsidó hitközségeket. Egyrészt devizaforrásként tekintettek rájuk, másrészt káros ideológiai elhajlást látott bennük. Az egyházpolitika nem változott jelentősen a prágai tavasz időszakában sem, az ateista propaganda és a cenzúra továbbra is működött. Az ellenőrzés alá vont zsidó *vallási* közösség rákényszerült arra, hogy a túlélés érdekében betagozódjon a szocializmust építő társadalom elégedett tagjainak szerepkörébe. A normalizáció időszaka a maga kifejezett anticionizmusával, antiszemitizmusával és demoralizáló pragmatizmusával tulajdonképpen bevégezte a rombolás művét.

A soa a bársonyos forradalmat követően is a zsidó közösséget összekovácsoló erő maradt (1993 után a prágai község 1 102 tagot számlált). Az új zsidó közösség a

kommunizmus megsemmisítő kritikájával folytatta emancipációját: szembefordult azzal a rendszerrel, amely állítólag érdektelen volt a holokausz, mint precedens nélküli esemény iránt. 1989 után bukkant fel első ízben a holokausz utáni nemzedék témája. Annak határozott elutasítása, ahogyan a kommunista rendszer a történelemet értelmezte, érinti az első köztársaság, a politikai perek és végül Izrael történetének és jelenének interpretációját. A mai felfogás szerint Izrael a cseh zsidók második otthonaként szolgál. Az új narratíva kifejezi azt a törekvést, hogy a zsidók elszakítsák az asszimiláció kötelékeit. 1989 után a normalizációs anticionizmus és antiszemitizmus bírálatát felváltotta persze az intolerancia és szélsőjobbboldali jelenségek kritikája. A zsidó szervezetek a kilencvenes évek második felében elmélyítették a maguk vallási életét, kiépítették iskolahálózatukat, s jelentős összegekkel hozzájárultak a műemlékek felújításához. Csehszlovákia felbomlása újabb csalódást keltett, a mai problémák homlokterében egyaránt jelen vannak a zsidósággal kapcsolatos társadalmi viták, valamint a közösségen belüli ellentétek (az asszimilánsokból álló prágai hitközségnek ortodox vezetősége van).

Fordította: Szilágyi Szonja és Berkes Tamás